

QALİB SAYILOV
AMEA Folklor İnstitutu
Fil.ü.f.d.. dosent,
qalibsayilov@mail.ru

“KOROĞLU” DASTANINDA MİFİK-İRFANİ, TƏSƏVVÜFİ-İSLAMI MOTİVLƏR

Açar sözlər: İslam, Koroğlu, sufizm, mif-islam transformları, islami ideya

Key words: Islam, “Koroglu”, Sufism, transformations of myth-Islam, Islamic idea

Ключевые слова: Ислам, «Короглы», суфизм, трансформы миф-Ислам, Исламская идея

Məsələnin qoyuluşu: “Azərbaycan folkloru və İslam dini” probleminin mürəkkəb təzahür sahələrindən biri “Koroğlu” dastanıdır. Bu, üç əsas amillə müəyyənləşir:

1. “Koroğlu” dastanının sovet nəşrləri sovet ateist ideologiyasının tələblərinə uyğun olaraq bacardıqca dini görüşlərdən süni surətdə təmizlənmişdir. Bu cəhət xüsusilə M.Təhmasibin hazırladığı “Koroğlu” nəşrlərinə aiddir (3; 4; 5; 6; 7; 8).

2. Dastanın “qeyri-sovet” nəşrlərində, xüsusilə Tiflis nüsxəsi/Təbriz variantında (bax: 9) mifik, təsəvvüfi, irfani, islami görüşlər bir-birinə qovuşaraq son dərəcə mürəkkəb semantəmlər yaratmışdır.

3. “Koroğlu” dastanı türk xalqları arasında geniş yayılmış dastan kimi özündə ən mürəkkəb inancları islamla qovuşdurur.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında başlıca məqsəd “Koroğlu” dastanında mifik-irfani, təsəvvüfi-islami motivləri araşdırmaqdır.

Biz dastanda islami transformları öncə inanclar sistemi əsasında izləməyə çalışacağıq. Su inancı “Koroğlu” dastanında daha geniş səviyyədə Vahid Allah inancı olaraq təhkiyə hadisəsi kimi ortaya çıxır. Dastan kompozisiyasının əsasını təşkil edən və bütün süjet xəttinin ana istiqamətlərini müəyyənləşdirən, daha dəqiqi isə dastanın struktur qalibi olaraq özünü göstərən “Koroğlunun atasına su apara bilməməsi” motivi yenə də eyni anlamları sərgiləyir. Öncə onu deyək ki, süjet xəttində təsvir olunan bu hadisənin kökündə dünya xalqlarının folklorunda geniş yayılmış “Dirilik suyu” motivi dayanır ki, eposun “Alı kişi” qolunda ilkin olaraq bu təsviri səciyyəni izləyirik. Dastanın bütün əsasını əhatə edən Koroğlunun Rövsəndən Koroğluya çevrilməsi status dəyişməsində məhz su aktı eyni anlam olaraq özünü göstərir.

Məlumdur ki, Qoşabulağın suyu Koroğlunun güc və igidliyinin, aşıqlığının, aşıqlığının və qüvvəsinin əlaməti kimi səsinə və nərəsinə təmin

etməklə onu yenilməz qəhrəmana çevirir (10, 57). Məhz bu situasiyada suyun Allah ikramı olaraq verilməsi xalq düşüncəsinin məhsulu olaraq dastan poetikasında üzə çıxır. Qoşabulağın möcüzəvi funksiyasının məhz cümə axşamında verilə bilməsi islami övqatdan irəli gələn stereotip kimi dastan mətnində daşınır (10, 56). Koroğlunun atasına su apara bilməməsi dirilik suyunda olduğu kimi burada da vahid nizamı göstərir, kosmosla xaosun qarşılaşmasında kosmik düzəni bərpa edir, daha aydın şəkildə ifadə etsək Allahu-Təalanın qoyduğu qanunauyğunluğun pozulmasına imkan vermir. Hətta E.Abbasovun süjet xəttində Koroğlunun övladsızlığının atasına su gətirə bilməməsi günahından irəli gələn cəza kimi dastan məntiqi əsasında izah etməsi də (1, 86) hər hansı şəkildə olursa olsun, dini-mənəvi baxış tərzini ifadə edir.

“Koroğlu” da su sinancı ilə yanaşı, Tövhid ideyası ilə belə “gizli” xəlitə/qovuşma yaradan inanclardan biri dağ inancıdır. Dastan strukturunun əsas komponentini təşkil edən dağ istehkamı olan Çənlibel (Çəmlibel) də Koroğlunun səngər qalası olaraq mətnə diqqət çəkir.

Alı kişi oğlu Rövşənə deyir: “Necə ki, misri qılnc sənin belində, sən də Qıratın belindəsən, özü də bu Çənlibeldəsən sənə heç kəs dov gələ bilməyəcək. Get, sənin adını Koroğlu qoydum” (10, 58). Prof. Əzizxan Tanrıverdi yazır ki, “Qazan xanın Ala dağda çadır dikəldirərək məskən salması aydın şəkildə ifadə olunur. Eyni zamanda bu cümlələrin semantik yükü “Koroğlu” eposundakı Çənlibeli yada salır. Konkret desək, “Çənlibel” “kitab”dakı Ala dağın məntiqi davamı kimi görünür” (13, 74).

Göründüyü kimi dağ anlayışı “Koroğlu” dastanında da inanc qaynağı deyil, arxa-dayaq və s. bu kimi anlayışların məcmusu olaraq təzahür edir. Müşahidələr göstərir ki, “Koroğlu” dastanında istər mifik, istərsə də islami görüşlər təsəvvüfi-irfani görüşlərlə qovuşaraq mürəkkəb mənə cərgələri yaratmışdır. Bunu tədqiqatçılar da təsdiq edirlər.

Fəxrəddin Salim (Baxşəliyev) özünün “Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf” adlı monoqrafiyasında bu məsələdən geniş şəkildə bəhs etmişdir. O, dastanda mifik elementlərin təsəvvüfi semantika kəsb etməsinə toxunaraq yazır ki, “Koroğlu” dastanının ürfani tərəfləri əsas etibarilə onun şəxsiyyəti ətrafında nəzərə çarpır. Onun Alı kişinin oğlu olması, “Qoşa bulaq”dan su içməci, Qıratla Düratın səmavi ata dönmələrini qırx gün gözləməsi, bütün bunlar əslində mifik süjetlər olmasına baxmayaraq, batini anlamda ürfanidir” (12, 311). Müəllif geniş müqayisələr əsasında dastanın Tiflis nüsxəsi/Təbriz variantındakı Koroğlu obrazının Həzrət Əli (ə.) obrazı ilə təsəvvüfi-irfani kontekstdə əlaqələndiyini göstərmişdir: “Beləliklə, görünür ki, torpaqla bağlı ürfani mətləblərin “Koroğlu” dastanındakı yeri təsadüfi deyildir. Buna bir sübut da dastandakı Alı kişi obrazıdır. Çox güman ki, “Alı” adı “Əli”nin Azərbaycan türkcəsindəki təhrif variantıdır. Elə bəzi bölgələrdə və müxtəlif aşığıların dilində “Alı kişi” sözü “Əli kişi” kimi ifadə olunur... Bu da onu deməyə əsas

verir ki, Koroğlu Əlinin “Əbu Turab”ın “Torpaq Atası”nın, torpağın oğludur (12, 312-313).

Öz növbəmizdə bildirmək istərdik ki, Cənub Azərbaycan ziyalıları Əli Kəmalinin arxivindəki variantlar əsasında Bakıda nəşr olunmuş “Koroğlu” dastanında Koroğlunun atasının adı Əlidir. Aşıq Ələkbərdən toplanmış “Bu, Koroğlunun Çəmliyələ gəlməgidi və Ərəb Reyhanı görməgidi” qolu belə başlayır: “Bəli, Koroğlunun atası Əli bir şahın yanında at becərirdi” (11, 26).

Dastanın Tiflis nüsxəsi/Təbriz variantında Koroğlu məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, Həzrət Əli əleyhissəlamdan buta alır:

Canım ata, necə türkü söyləyəm,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir.
Qadir Allah verdi mənim payımı,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir.

Ağam Əli verdi, içdim badəni,
İtimişdim, yaxşı tapdım caddəni,
Həqq ucaltdı bu türkmən zadəni,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir.

Ağam Əli qurşuyubdur belimi,
Uzun edib düşməni üstə dilimi,
Türk edirəm Cəlaləni tək elimi,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir.

Ağam Əli görünübdür gözüme,
Həqq qapusu açılıbdur üzümə,
Koroğluyam, bir qulaq ver sözüme,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir (9, 457).

Bu şeir bizə dastanda islami ideyanın poetik strukturun hansı səviyyələrinə və necə nüfuz etməsini öyrənməyə imkan verir. Şeirənin təhlili göstərir ki:

~ Dastan öz ideoloji mahiyyəti etibarilə İslam konsepsiyası üzərində durur. Dastanda təqdim olunan reallıq Allahdan başlanmaqla bütün hallarda ona konsentrasiya olunur. Qəhrəman öz taleyini, daha doğrusu, tale missiyasını birbaşa Allahdan (c.c.) alır: “Qadir Allah verdi mənim payımı”.

~ Dastanda Allahın iradəsi onun vəlisi Həzrət Əli əleyhissəlam vasitəsilə gerçəkləşir: “Ağam Əli verdi, içdim badəni”.

~ Koroğlu eşq badəsinə içməklə öz tale yolunu tapır: “İtimişdim, yaxşı tapdım caddəni”;

~ Qəhrəman ona Haqdan qismət edilən bu taleyi özü üçün şərafət hesab edir: “Həqq ucaltdı bu türkmən zadəni”.

~ Koroğlu buta almaqla birbaşa Həzrət Əli Əleyhissəlam yolunun əsgərinə çevrilir: “Ağam Əli qurşuyubdur belimi”.

~ Allahın (c.c.) haqqı Koroğluya Həzrət Əli (ə.) obrazında zahir olur: “Ağam Əli görünübür gözümə / Həqq qapusu açılıbdur üzümə”.

Digər bir şeir də Koroğlunun Həzrət Əli kultu ilə bağlılığını təsdiq edir:

Ata, mənə çox eyləmə məlamət,
Başımda var Ağam Əli havası,
Qəni Mövlam badə verüb, içmişəm,
Gecə-gündüz zövq artırır səfası...

...Qoç Koroğlu sığınıbdır Xudaya,
Şahlar Şahı Əli kimi Mövlayə,
Düşmən başın keçirərəm cidayə,
Başımda var Ağam Əli havası (9, 457-458).

Şeirin təhlili göstərir ki:

~ Koroğlunun başında ancaq Əli eşqi var: “Başımda var Ağam Əli havası”;

~ Çünki o, butasını barbaşa Həzrət Əlidən alıb: “Qəni Mövlam badə verüb, içmişəm”;

Şeirlərdən göründüyü kimi, dastanda islami ideya tam şəkildə təsəvvüfi-irfani ideyaya transformasiya olunmuşdur. Dastanın qəhrəmanı Koroğlu bütün varlığı ilə Həzrət Əli (ə.) yolunun yolçusuna çevrilib. Onun Allaha gedən yolu Həzrət Əlidən keçir. “Qoç Koroğlu sığınıbdır Xudaya / Şahlar Şahı Əli kimi Mövlayə”. **Burada birbaşa təsəvvüfi təcəlla silsiləsini aşkarlamaq olur:** Allah/Xuda (c.c.) Həzrət Əlidə, o da Koroğluda təcəlla edir. Bu, birbaşa heteredoks təlim olan təsəvvüfi görüşdür və belə bir təcəlla sxemi ortodoksal İslam doktrinində yoxdur.

H.İsmayılov və Elnarə Tofiq qızı Tiflis nüsxəsi/Təbriz variantı haqqında yazırlar ki, dastanın birinci məclisindən sonadək qəhrəmanların şiə məzhəbinin daşıyıcıları olduğunu müəhiddə edirik. Dəlilərin dilindən “Ağam Əli”, “Şahi Mərdan”, “Pirim”, “Mürşidim”, “Sultanım” və s. kimi Həzrət Əliyə şamil edilən epitetlərə rast gəlinir...” (2, 14). Müəlliflərə görə, dastanda şamanizm (“Kımız içmə” mərasimi) və Ələvi görüşləri (“Ayini-Cəm” mərasimi) bir-birinə qovuşmuşdur: “Koroğlunun namaz qılması ilə bərabər şərab içməsi təzadı da onun Ələvi dünyagörüşünün daşıyıcısı olmasından xəbər verir. Səfəvi-Ələvi ideologiyasının daşıyıcısı, Təkə-Türkman-Cəlali elinin rəhbəri kimi ümumiləşdirilən Koroğlunun Osmanlı paşalarına münasibəti də şiə Səfəvi imperiyası ilə sünni Osmanlı imperiyası arasında gedən ideoloji müharibənin dastan təzahürüdür” (2, 18).

İşin yeniliyi və nəticəsi: Göründüyü kimi, “Koroğlu” dastanında İslam görüşlərin öyrənilməsi çox mürəkkəb problemdir. Burada əski mifik inanclar islami ideyaya transformasiya olunmaqla bərabər, təsəvvüfi-irfani ideyaya qədər inkişaf etmişdir.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan folklorşünaslıq, din tarixi, mifologiya, ibtidai fəlsəfə ilə bağlı digər tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə işdən ali məktəblərdə folklor, din və mifologiyanın tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov E. Koroğlu: poetik sistemi və strukturu (Paris nüsxəsi əsasında). Bakı: Nurlan, 2008, 140 s.
2. İsmayilov H., Tofiq qızı E. Ön söz/ Koroğlu (Tiflis nüsxəsi – Təbriz variantı). Tərtib edən, izah və lüğətin müəllifi E.Tofiq qızı, redaktorları H.İsmayilov və T.Kərimli. Bakı: Səda, 2005, s. 3-19
3. Koroğlu / Tərtib edən M.Təhmasib, redaktoru H.Araslı. Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1949, 482 s.
4. Koroğlu / Tərtib edən M.Təhmasib, redaktoru H.Araslı. 2-ci nəşri. Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1956, 456 s.
5. Koroğlu / Tərtib edən M.Təhmasib. 3-cü nəşri. Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1959, 508 s.
6. Koroğlu / Tərtibçi M.Təhmasib. Bakı: Azərnəşr, 1965, 375 s.
7. Koroğlu / Çapa hazırlayanı və müqəddiməsi M.Təhmasibindir. Bakı: Maarif, 1975, 312 s.
8. Koroğlu / Nəşrə hazırlayanı M.H.Təhmasib. Bakı: Gənclik, 1982, 328 s.
9. Koroğlu (Tiflis nüsxəsi – Təbriz variantı) / Tərtib edən, izah və lüğətin müəllifi E.Tofiq qızı, redaktorları H.İsmayilov və T.Kərimli. Bakı: Səda, 2005, 751 s.
10. Koroğlu / Mətni hazırlayıb tərtib edənlər İ.Abbaslı və B.Abdulla. Redaktoru İ.Abaslı. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2005, 549 s.
11. “Koroğlu” dastanı (Əli Kəmalı arxivindəki variantlar) / Çapa hazırlayanı və ön söz Əli Şamil. Bakı Nurlan: 2009, 396 s.
12. Salim (Baxşəliyev) F. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 460 s.
13. Tanrıverdi Ə. “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 120 s.

Г.Сайылов

**Мифическо-суфийские, суфийско-исламские мотивы в эпосе
«Короглы»**

Резюме

Сложной областью проявления проблемы «Азербайджанский фольклор и Ислам» является эпос «Короглы». А это определяется тремя основными факторами:

1. Советские издания эпоса «Короглы» согласно требованиям советской атеистической идеологии были искусственным образом очищены от религиозных воззрений. Это в большей степени касается изданий «Короглы», подготовленных М.Тахмасибом.

2. В «несоветский» изданиях эпоса, в основном в Тбилисском экземпляре/Тебризском варианте мифические, суфийские, исламские верования сливаясь создали крайне сложные семантемы.

3. Эпос «Короглы» будучи широко распространенным эпосом среди тюркских народов соединяет в себе самые сложные верования с Исламом.

Исследование показывает что, в эпосе «Короглы» древние мифические верования, трансформируясь в Исламскую идею, прошли путь до развития к суфийской идее.

G.Sayılov

Mythical-Sufi, Sufi-Islamic motifs in the epos “Koroglu”

Summary

The complex area of the manifestation of the problem of “Azerbaijan folklore and Islam” is the epos “Koroglu”. And it is determined by three main factors:

1. Soviet editions of the epos “Koroglu” according to the requirements of Soviet atheistic ideology were artificially cleared of religious views. It is more relevant to the publications of Koroglu, prepared by M.Tahmasib.

2. In the “non-Soviet” editions of the epic, mainly in the Tbilisi copy / Tabriz variant, the mythical, Sufi, Islamic beliefs merging created extremely complex semantic themes.

3. Epos “Koroglu” being a widespread epic among the Turkic peoples combines the most complex beliefs with Islam.

The investigation shows that in the epos “Koroglu” the ancient mythical beliefs, transforming into an Islamic idea, passed the way to development to the Sufi idea.

Rəyçi: Seyfəddin Qəniyev

Filologiya üzrə elmlər doktoru